

ANATOL GAVRILOV
Institutul de Filologie
(Chișinău)

SUBIECTUL VORBIRII
2. Ce este vorbire?

Abstract. In „The Subject of Speech II” there is made an analysis of the notion „speech” by its conceptual relation to such correlative notions as „talk”, „silence” (as inner speech of the interlocutor), „utterance” (as the voice and perception of the bivoc word in silent reading regime), „sentence”, „statement” (text), „monologue”, „dialogue”, showing that any speech act is through the origin and essence of man and language, a „talk”, thus a dialogue that can be interlocutionar either directly or concealed in cvasimological form of a discursive interference. Based on the philosophy of dialogue and Bakhtin’s metalinguistics there are redefined main types of discourse as speech genres and as hybrid narrative forms of framing – modeling of the the other’s speech in the literary text in which they find their definite compositional and stylistic expressions depending on their genre. Thus, splitting the text into the „narrative” (as monologic authorial discourse) and „dialogue” (as a direct conversation between characters) turns out to be inappropriate and tributary to „ideological monologism”.

Keywords: the other’s speech, refractive speech, bipolar narration, framing-modeling, type of statement, narrator’s exotopia, dialogic form (as the work of the third – the narrator), discursive interference, hybrid constructions, dialogized monologue, concealed existential dialogue.

În prima parte a acestui articol *Ce este subiect?*, în care am urmărit etapele istorice principale ale formării noțiunii de subiect uman, am demonstrat că noțiunea bahtiniană *subiectul vorbirii* s-a cristalizat în baza *subiectului existenței* elaborat în filosofia existențialistă a comunicării dialogice (intersubiectuale), conceptul bahtinian completând ideea unității dintre existență și comunicare cu ideea unității dintre subiectul – personalitate existențială și vorbire, tipurilor de subiect corespunzându-le anumite tipuri de structurare discursivă a vorbirii, astfel încât analiza metalingvistică a structurii vorbirii face posibilă o identificare mai precisă a calității de subiect a locutorului. De aici importanța sferei de probleme legate de *vorbire* care scot această noțiune din sfera amăgitoare a *de-la-sine-înțelesului*. Pentru a găsi un răspuns mai exact la întrebarea „ce este vorbire?”, vom merge pe calea delimitării acestui termen de alți termeni cu care se identifică sau, dimpotrivă, este opus.

Vorbire și vorbărie

E suficient să consultăm dicționarele pentru a ne face o idee generală despre acea complexitate contradictorie de fapte de limbă pe care le cuprinde termenul vorbire. În DEX *Vorbire* este 1. Acțiune de a vorbi și rezultatul ei; folosirea limbii în procesul de comunicare între membrii unei anumite colectivități; vorbit. Limbaj. Fel de a vorbi, mod de a se exprima. 2. Limbă, grai. 3. Cuvânt, mențiune. Verbul *A vorbi* la care ne trimite articolul *Vorbire* are patru semnificații: 1. Intrans. A avea facultatea de a articula cuvinte; A exprima prin cuvinte gânduri, sentimente, intenții; A spune, a zice, a grăi. Tranz. A rosti cuvinte. A se adresa cuiva. A se exprima într-o limbă. A-și spune cuvântul. A-și exprima voința. A face dovadă, a adevăra, a atesta, a confirma. Fig. A pleda în favoarea cuiva. 2. Intrans. A sta de vorbă; a discuta; a comenta. Refl. A se sfătui, a se înțelege. 3. Cuvânt, mențiune. Intrans. A face o expunere; a ține un discurs. – Din *vorbă*. Iar în articolul *Vorbă* sunt definite deja 11 semnificații. Sfera de semnificații se lărgeste și mai mult în articolele despre noțiunile interferente cu vorbirea: Limbă, Limbaj, Grai, Spunere, Expunere, Zicere, Zicătoare, Proverb, Enunț, Discurs, Rostire, Cuvântare, Tăcere ș.a. [1]. Pentru toate acestea vorbire înseamnă noțiunea originară. De aceea Eugen Coșeriu își întemeia proiectul său de lingvistică integrală, care să cuprindă limbajul în esența totalității manifestărilor lui, pe lingvistica vorbirii, deoarece limbajul real se manifestă la trei niveluri principale ale vorbirii: 1. Facultatea generală de a vorbi (competență elocutională); 2. Realizarea acestei facultăți a omului în vorbirea unor limbi istorice concrete (competență idiomatică). 3. Aptitudinea de a crea noi enunțuri orale și texte (competență expresivă sau discursivă). „Lingvistica integrală” are tangențe principiale cu „metalingvistica bahtiniană”, tangențe care provin din modul comun de a concepe relația om – vorbire – limbaj ca fenomene interdependente ale activității vitale a omului ca subiect liber creator.

Opera literară ca produs al creației verbale este destinată în primul rând, releva Bahtin, nu cercetătorului literar, ci cititorului ei. Și limba, cum observa Coșeriu, există nu pentru lingviști, ci pentru vorbitorii care comunică între ei prin limbă, de aceea lingvistica, „vorbire teoretică despre vorbire”, trebuie să ia ca punct de pornire în cercetarea limbii faptul fundamental că limba este știința efectivă a vorbirii, este înainte de toate, cum susținea B. Croce, „știință de a crea într-o limbă”. Și în elucidarea noțiunii *vorbire* trebuie să pornim de la ceea ce știu vorbitorii despre ce este și ce nu este vorbire, cu atât mai mult cu cât și lingvistul sau cercetătorul literar (filologul, filosoful, savantul în genere) este el însuși înainte de toate ființă vorbitoare. Or, în conștiința linguală (idiomatică) a vorbitorului diversitatea semnificațiilor cuvântului *vorbire* se polarizează în două sensuri: ceea ce este cu adevărat vorbire și ceea ce numai pare a fi, adică se face deosebirea dintre esența vorbirii și aparența ei. În toate dialectele și graiurile limbii române pentru „acțiunea de a vorbi” există termenul opus *vorbărie* (sau *vorbăraie*) cu o serie de sinonime negative: flecăreală, flecărire, limbuție, pălăvrăgeală, sporovăială, trâncăneală, liorbăială, clănțăneală ș.a., precum și termeni livrești ca poliloghie, verbalism, verbiaj, verbozitate ș.a. [2, p. 1088]. De aceea expresii ca „a vorbi vrute și nevrute”, „verzi și uscate”, „câte-n lună și în stele” prin care se exemplifică termenul *a vorbi* în DEX, deși semnifică de asemenea „acțiunea de vorbi”, desemnează în comunicare de fapt contrariul vorbirii autentice –

adică vorbăria. Aici apare diferența făcută încă de Aristotel dintre *logos semanticos* (în care *adevăr* și *minciună* sunt semnificații echivalente) și *logos apofanticos*, care exprimă judecăți de valoare asupra lucrurilor semnificate: e bun sau rău, adevărat sau fals, frumos sau urât ș.a.

Cuvintele *vorbi* și *vorbărie* fixate în dicționare ca două clase diferite de cuvinte – sinonime și antonime fiecare cu propria serie de sinonime, în comunicare marchează două poluri opuse ale unui câmp semantic, dinamic, care, ca în orice cuvânt, reprezintă mutații de semnificață în ambele sensuri. În procesul real al comunicării esența și aparența acțiunii de a vorbi pot deveni interșanjabile. Ceea ce pare o vorbire serioasă poate face imposibilă comunicarea efectivă dintre interlocutori și, dimpotrivă, ceea ce pare a fi o pălăvrăgeală, o vorbărie despre câte-n lună și în stele – să fie o comunicare reală dintre doi prieteni sau doi îndrăgostiți pentru care contează nu conținutul tematic al convorbirii, ci însăși plăcerea reciprocă de a se înțelege asupra celor mai diverse lucruri și de a se convinge o dată în plus că prin vorbăria lor se realizează o comunicare existențială mai profundă, un legământ durabil între două existențe individuale prin care se instituie noi temeuri ale existenței sociale: familia, prietenia, orice asociație interpersonală care presupune nu numai idei și interese comune, ci și o încredere reciprocă alimentată de o afiliție spirituală. Astfel că criteriul principal al determinării vorbirii autentice este în fond eficiența ei în formarea și consolidarea comunității între oameni. Or, această eficiență presupune mai mult decât o comunicare de informații (știri, evenimente, cunoștințe), căci cum observa C. Noica „simpla comunicare (fie și savant justificată de lingviști cu refuzul cuvântului sau considerarea lui drept o construcție arbitrară, ca la mult prea invocatul Saussure) nu satisface toate nevoile spiritului... Comunicarea nu poate înlătura comuniunea... comuniunea și cuminecarea sunt cele care au generat, în definitiv, nevoia de comunicare” [3, p. 12]. Însă și lingvistul Coșeriu susține, ce-i drept, de pe altă poziție filosofico-lingvistică, că și lingvistica, inclusiv toate științele despre facultatea omului de a vorbi și despre produsele ei (enunțuri, texte), este „o formă de împărtășenie” și trebuie să caute originea și sensul limbajului în nevoia existențială, fundamentală a omului de comuniune și împărtășenie a unor sensuri, rosturi, valori existențiale [4]. Deci ceea ce contribuie la realizarea acestei comuniuni este vorbirea autentică, iar ceea ce nu corespunde acestei meniri existențiale a limbajului este numai în aparență acțiune de a vorbi, este vorbărie cu toate semnificațiile ei depreciative.

Prin urmare, în conștiința linguală a vorbitorilor se face o deosebire tranșantă între o acțiune de a vorbi din care rezultă o vorbă spusă cu tâlc și o alta care nu este decât „vorbă lungă – sărăcia omului” sau este, parafrazându-l pe Heidegger, doar o formă exterioară a limbajului în care ființa nu-i acasă, ci „bate câmpii”; respectiv în primul caz subiectul vorbirii este locutor, cuvântător, orator, conferențiar etc., iar cel care se dedă la vorbărie – guraliv, flecar, palavragiu, limbut, moară stricată etc. Astfel că omul, contrar unei zicale, e judecat și după felul de vorbi, căci și cuvântul este faptă. Nu după utilizarea corectă a semnificației cuvântului se face o asemenea judecare a actelor de vorbire, ci după prezența sau absența sensului în ceea ce se spune. Întrebarea „ce vrei să spui?” se referă în aceste cazuri nu la „funcția metalingvistică centrată pe cod”

(în definiția lui R. Jakobson), ci la lipsa sensului sau la ambiguitatea poziției interlocutorului. În concepția metalingvistică a lui Bahtin sensul nu este dat în semnificația cuvântului, ci se creează în procesul comunicării în situații concrete în care interlocutorii discută nu despre semnificațiile cuvântului, ci adoptă fiecare prin cuvânt propria atitudine axiologică față de obiectul comunicării. Și în „lingvistica integrală” a lui Coșeriu, sensul nu aparține *logosului semantic*, ci *logosului apofantic*, adică *propoziției asertive* (în terminologia lui Aristotel), adică *spunerii*, enunțului (discursului) oral și scris ca produse ale științei de a crea într-o limbă expresii cu sens la nivelul individual de stăpânire a limbii, nu ca sistem de semne, ci ca ansamblu de tehnici de creație verbală formate într-o comunitate linguală istorică și transmise prin forme ale „genurilor de vorbire” (Bahtin), împreună cu toate tradițiile culturale ale comunității respective.

În calitate de antonim al vorbirii este utilizat și cuvântul *tăcere*. Însă și relația *vorbire-tăcere* este mai complexă, nici ea nu poate fi fixată ca doi poli opuși. Există și aici unele aspecte problematice importante pe lângă care nu se poate trece.

Vorbire și tăcere

În dicționare și în lucrările de lingvistică teoretică „faptul de a tăcea” este frecvent identificat cu faptul de a nu vorbi nimic, „de a se abține să vorbească”. Și Eugen Coșeriu definește tăcerea ca non-vorbire: „non-vorbirea înseamnă la ființele umane normale, adulte și conștiente, a tăcea, adică ori a – fi – încetat – de – a – vorbi ori a – nu – vorbi – încă, o determinare negativă a lui a vorbi, ca delimitare și suspendare a acesteia” [5, p. 36], însă se relevă totodată: „ca suspendare intenționată a vorbirii, tăcerea poate deveni chiar mijloc expresiv”, și în asemenea cazuri „tăcerea are sens, mai bine spus – ea poate împreună cu semnificatele lingvistice să contribuie la sensul unui discurs –, dar nu este în nici un caz limbaj, din moment ce nu are semnificat propriu-zis, adică face parte din mijloacele extralingvistice ale discursului” [5, p. 36-37]. Întrucât semanticitatea este una din universalele primordiale ale limbajului, anume ea definește autonomia specifică a limbajului ca atare, ca *logos semanticos*, „conținutul exclusiv (propriu-zis) lingvistic este semnificația”, iar „sensul este finalitatea discursului dat, exprimat prin semnificat (lexical, categorial, gramatical, ontic) și prin desemnare; la constituirea sa contribuie și cunoașterea lucrurilor și a cadrelor (contextelor extralingvistice)” [5, p. 11], cunoaștere care nu mai e de competența lingvistică. De aceea, scrie Coșeriu, „un lingvist onest, conștient de granițele posibilităților sale, ar putea preciza la finalul lucrărilor sale: aici sfârșește contribuția mea. Tot ceea ce ar mai fi de spus este o problemă de filosofie a limbajului” [5, p. 16]. Desigur, această conștiință a limitelor științei sale este necesară nu numai lingvistului, ci și savantului din orice știință concretă, inclusiv din știința literară. Nu este un îndemn la închidere în limitele științei sale (limite determinate de însuși obiectul cercetării care trebuie strict determinat în hotarele lui ontice), ci dimpotrivă cheamă la „universalitatea omului de cultură”, care „se realizează într-un anumit domeniu, dar cu deschideri universale. Este vorba de a situa propriul domeniu de cunoaștere în această perspectivă și de a înțelege legătura cu celelalte domenii ale cunoașterii” [5, p. 8], însă fără a confunda propriul obiect cu obiectul altor științe.

Din acest punct de vedere epistemologic și metodologic al delimitării clare a „conținutului propriu-zis lingvistic al limbajului” este teoretic justificat faptul că tăcerea este tratată în *Gramatica limbii române* (GALR) într-un singur alineat din câteva rânduri, în care sunt doar enumerate funcțiile posibile ale ei în discurs [6, p. 797]. Și în utilizarea curentă a cuvântului *tăcere* expresiile „Taci!” și „Liniște” înseamnă „Nu vorbiți”. Însă în comunicarea reală limbajul se realizează nu numai prin semnificațiile cuvântului, adică prin mijloace lingvistice propriu-zise, ci în totalitatea esenței sale ca realizare simultană a funcțiilor de semnificare, desemnare și de creare a sensurilor, dar și ca îmbinare a „dimensiunii lui obiective” (comunicare a ceva despre ceva) și a „dimensiunii intersubiective” (comunicare cu cineva), anume aceasta din urmă fiind „trăsătura originară fundamentală” a „limbajului efectiv realizat” [7, p. 22].

Din toate formele de creație verbală limbajul se realizează ca limbaj efectiv în forma lui cea mai plenară anume în creația literară, poezia fiind „limbaj absolut”. O idee similară exprimase și Bahtin într-un manuscris din 1924: „Din punct de vedere tehnic, *poezia* [aici terenul poezie are sensul de literatură artistică – *n.n.*] folosește limbajul lingvistic într-un chip cu totul deosebit: poezia are nevoie de limbaj în întregimea lui, multilateral și în toate elementele sale... În afară de poezie, nici unul dintre domeniile culturii nu are nevoie de limbaj în totalitatea lui... Numai în poezie limbajul își dezvăluie toate posibilitățile sale, fiindcă aici cerințele față de el sunt maxime”, dar tocmai pentru că este atât de exigentă față de limbaj, „poezia îl depășește ca limbaj, ca obiect lingvistic”, de aceea „limbajul în determinarea sa lingvistică nu intră în obiectul estetic al artei literare” [8, p. 82-83]. În acest manuscris timpuriu găsim deja formulată divergența principială a „esteticii creației verbale” (cum și-a definit Bahtin domeniul cercetării sale a literaturii ca artă a limbajului) de poetica formalismului rus concepută ca o ramură a lingvisticii, producându-se o confuzie între limbajul ca obiect specific al științei lingvisticii și limbajul artistic al operei literare, confuzie pe care Bahtin a definit-o ca „metafizică a cuvântului” [8, p. 77]. Mai târziu, la începutul anilor '60, el va fundamenta conceptul de „metalingvistică” ca domeniu de cercetare interdisciplinară, bazată pe filosofia limbajului și pe estetica literară, a textului operei literare ca țesătură de relații dialogice dintre cuvinte-enunțuri proprii și străine. În textul operei literare imaginea „limbajului-vorbire” în întregimea lui se creează nu numai prin mijloace lingvistice, ci printr-o totalitate largă de mijloace extralingvistice care sunt realizate tot prin funcțiile expresive și plasticizante ale cuvântului artistic, dar acestea nu mai sunt funcții ale limbajului lingvistic propriu-zis ca *logos semanticos*. De fapt, în creația literară deosebirea dintre mijloacele lingvistice și extralingvistice (nu însă și extraverbale) dispare, pentru că tehnica literară, ca și tehnica în orice creație artistică, este o învingere, „depășire imanentă” a formei materialului său, adică a limbajului ca o „condiție materială a poeziei” (Titu Maiorescu); altfel spus, este o transformare a formei materiale exterioare într-o formă artistică interioară. „Estetica creației verbale nu trebuie să sară peste limbajul lingvistic, ci să se folosească de întreaga lucrare a lingvisticii pentru a înțelege tehnica creației poetice, pornind de la înțelegerea justă a locului materialului în creația artistică, pe de o parte, și a specificului obiectului estetic, pe de altă parte” [8, p. 86]. Lingvistica este deci în concepția metalingvistică

o disciplină auxiliară indispensabilă în studierea estetică-literară a limbajului operei literare, dar nicidecum o știință-pilot, o temelie generală pentru cercetarea funcției limbajului în creația literară, precum nici în alte domenii de creație: filosofie, religie, morală etc.

De aceea în metalingvistica bahtiniană (să nu o confundăm cu cea jacobsoniană) raportul dintre vorbire și tăcere este conceput altfel decât în lingvistică. În *Însemnările din anii 1970-1971* găsim o notă despre *liniște, sunet și tăcere*: „Liniște și sunet. Percepția sunetului (pe fundalul liniștii). *Liniște și tăcere* (lipsa cuvântului). Pauza și începutul cuvântului. Tulburarea liniștii de către sunet are un caracter mecanicist și fiziologist (ca o condiție a percepției); curmarea tăcerii de către cuvânt are un caracter personalist și are sens: aceasta e o cu totul altă lume. În liniște nimic nu răsună (sau ceva nu produce sunet) – în tăcere nimeni nu vorbește (sau cineva nu vorbește). Tăcerea e posibilă numai în lumea omului (și numai pentru om). Desigur, liniștea și tăcerea sunt totdeauna relative.

Condițiile percepției sunetului, condițiile înțelegerii-recunoașterii semnului, condițiile înțelegerii sensului cuvântului.

Tăcerea – priceperea sunetului cu sens (cuvântul) – pauza constituie o logosferă cu totul aparte, o structură unitară și neîntreruptă, o totalitate deschisă și continuă” [9, p. 338].

În structura continuă, procesuală a acestei logosfere a comunicării între subiecții vorbitori pauza dintre două enunțuri (enunțul rostit și adresat alocutorului, pe de o parte, și enunțul-răspuns al acestuia din urmă, pe de altă parte) nu este pur și simplu liniște și numai aparent este absența vorbirii, ea nu este un vid semantic, ci o tăcere-ascultare în răstimpul căreia se produce o interiorizare, percepție înțelegătoare a vorbirii interlocutorului, iar înțelegerea vorbirii este deja începutul procesului de creare a propriului enunț-răspuns. Raportul vorbire-tăcere este în metalingvistică o problemă a modului de a concepe rolul activ al ascultătorului. „În cursurile de lingvistică generală, (chiar și în cele mai solide, precum cel al lui Saussure) se dau niște reprezentări ilustrativ-schematice a doi parteneri ai comunicării verbale – locutorul și ascultătorul (receptorul vorbirii), se dă o schemă a proceselor active la locutor și, corespunzător, a proceselor pasive ale percepției și înțelegerii la ascultător. În realitate, ascultătorul în timp ce percepe și înțelege semnificația (lingvistică), în același timp ocupă o poziție responsabilă activă; or, această poziție responsabilă a ascultătorului se formează pe durata întregului proces al ascultării și înțelegerii de la bun început, uneori începând literalmente cu primul cuvânt al vorbitorului. Orice înțelegere a vorbirii vii, a enunțării vii, poartă un caracter responsabil activ; ea este o zămislire a răspunsului. Desigur, nu întotdeauna după enunțul ascultat urmează imediat un răspuns rostit, înțelegerea activă a vorbirii auzite se poate manifesta până la un timp ca o înțelegere responsabilă tacită, ca o acțiune cu efect întârziat. Genurile mai complexe de comunicare culturală sunt menite în majoritatea cazurilor pentru o asemenea înțelegere-răspuns cu acțiunea întârziată” [9, 246-247]. Înțelegerea-răspuns a operei literare în ecourile criticii, de exemplu, pot avea o durată de întârziere foarte diferită în funcție de speciile ei (prezentare, recenzie, portret literar, articol de problemă sau studiu istorico-literar etc.). Uneori de la prima lectură-percepție a „ascultătorului-cititor” și până la răspunsul-interpretare trec zeci de ani. Este exemplară, în această ordine de idei, mărturisirea lui

Ibrăileanu că abia după mulți ani a înțeles importanța chipului eroinei titulare din romanul abatelui Prevost *Manon Lescault*.

Prin urmare, dacă orice act de vorbire este un act creator de semnificații, cum relevă Coșeriu în repetate rânduri și cu exemple concludente, atunci trebuie să admitem ideea că acest act creator nu poate fi unul momentan și nu poate proveni direct dintr-o tăcere-nonvorbire, ci rezultă ca produs al vorbirii dintr-o etapă intermediară a con-vorbirii, etapă treptată în care în tăcere-ascultare înțelegătoare se elaborează enunțul-răspuns la enunțul-apelativ. Această elaborare nu se poate efectua în afara limbajului, ci reprezintă o formă specifică de „limbaj primar”, nondiscursiv ce este „așa-numita vorbire interioară” ce are, cum observa însuși Coșeriu, o structură „neorganizată”, „prelingvistică” a vorbirii [5, p. 98], dar în care are loc chiar în procesul cunoașterii științifice, cum a observat Albert Einstein, o aducere în corespundere a unui „ansamblu de trăiri senzoriale” cu un „ansamblu de concepte teoretice abstracte” pe o cale care nu este una logică, ci intuitivă, misterioasă și încă inexplicabilă [10, p. 158-159]. În textul științific se expun doar rezultatele acestui proces euristic intuitiv al gândirii, nu și procesul însuși al gândirii, care este, cum observa marele savant, mai complex și mai important decât rezultatele lui finale, proces ce nu-și poate găsi o expresie pleneră într-un limbaj specific terminologic specializat, „limbaj tehnic” cum îl numește Eugen Coșeriu, din care tocmai substanța vie a gândirii-trăirii existențiale este epurată. De altfel în filosofia contemporană a științei devine dominantă ideea că „știința, în forma autentică este incomparabil mai bogată decât rezultă din portretul ei robot alcătuit de către cei care o privesc din afară, cum scrie Solomon Marcus, știința nu trebuie confundată cu limbajul ei, partea cea mai vizibilă. Forma „antiumană” a acestuia a contribuit în mare măsură la distorsionarea naturii reale a științei” [11, p. 174]. În acest context devine clar sensul polemicii continue pe care Bahtin a făcut-o cu formalismul și structuralismul semiologic care reduceau limbajul în genere și limbajul poetic în special la o „facere” tehnică a enunțului, precum și polemica lui Eugen Coșeriu cu gramatica logică ce „corectează” limbajul natural (istoric) după modele de limbaj „rațional” artificial, „în afară de timp și spațiu”.

În concepția filosofică despre limbaj, formată în „Cercul lui Bahtin” din anii '20, a fost fundamentată ideea despre funcția semiotică a cuvântului ca semn interior care mijlocește în vorbirea interioară trecerea de la trăirea senzorială și emotivă la expresia verbală și de la „intuiția integrală” – la concept, ceea ce a permis o înțelegere mai profundă a funcției creatoare specifice a tăcerii ca vorbire interioară.

Vorbire și rostire

Faptul că în comunicarea intersubiectivă nu este absență a vorbirii, ci „vorbire interioară” impune o diferențiere și dintre noțiunile vorbire și rostire (în sensul uzual al cuvântului ca „fapt de a rosti, de a pronunța cuvinte cu ajutorul organelor vorbirii”, ci nu în sensul tâlmăcirii filosofice a lui Noica a rostirii ca rostuire). Necesitatea acestei diferențieri capătă o importanță teoretico-metodologică în contextul mai larg al disputei în jurul raportului noțiunilor vorbire-text literar (în sensul larg de „scris”) și în special în contextul metalingvisticii cuvântului al noțiunilor bahtiniene *cuvânt-voce*, *cuvânt*

bivoc, plurivocitate, polifonie, heteroglosie. În nota *Atitudinea mea față de structuralism*, din ultimul său manuscris, Bahtin se detașează de acest curent, printre alte divergențe principiale, și prin modul de a percepe textul. Dacă la structuraliști are loc „o formalizare și depersonalizare totală: toate relațiile poartă un caracter logic (în sensul larg al cuvântului), eu însă în toate relațiile aud vocile și relațiile lor dialogice” [9, p. 372]. Pe de o parte, Bahtin constată faptul că tiparul a creat condiții prielnice pentru expansiunea romanului ca text eminent scris și relevă că textul romanului solicită o lectură „în regim mut”, spre deosebire de textele poetice și dramatice care, fiind de origine orală, se realizează în deplinătatea lor prin declamație, iar, pe de altă parte, el îl definește pe receptorul textului românesc ca ascultător-cititor la care are loc transformarea percepției vizuale a cuvântului scris în percepția auditivă a cuvântului-voce a fiecărui personaj în relațiile dialogice cu cuvântul-voce al autorului.

De ce este atât de important în concepția lui Bahtin să auzi cuvântul românesc anume ca voce, ci nu numai ca expresie a conținutului logic al gândirii sau a conținutului emotiv al trăirii? În primul rând, pentru că anume prin voce, ci nu prin pronunțarea corpului sonor al cuvântului studiat de fonetică și fonologie, personajul se manifestă ca *om întreg*, ca personalitate individuală, ca unicum. În nota *Definiția vocii* din alt manuscris Bahtin scrie: „aici contează și înălțimea, și diapazonul, și timbrul, și categoria estetică (liric, dramatic ș.a.m.d.). Ea cuprinde și viziunea lumii și soarta omului. Omul ca voce integrală intră în dialog. El participă la dialog nu numai prin gândurile sale, ci și cu destinul său, cu întreaga lui individualitate” [9, p. 318-318]. În rândul al doilea, și poate cel mai important, conținutul esențial al cuvântului românesc – bivocitatea, adică relația dialogică dintre două voci care formează structura lui semantică bipolară, nu poate fi rostită ca atare; cea de a doua voce care nu e o voce plină, ci un „oberton” (literalmente acest termen german poate fi tradus ca „supraton” sau ca „subton”, termen utilizat de Tudor Vianu), a doua voce rămânând imperceptibilă la rostirea, pronunțarea orală a cuvântului bivoc. Aceasta este poate una din explicațiile faptului că Dostoievski răspundea cu refuz categoric la propunerile regizorilor de a-i înscena romanele. Teama creatorului romanului polifonic s-a adeverit mai târziu prin opera muzicală *Evgheni Oneghin* a genialului compozitor Piotr Ceaikovski, în care în *Cântecul lui Lenski* a dispărut, relevă Bahtin, obertonul lui Pușkin – distanțarea parodic stilizatoare a autorului față de limbajul romantic desuet epigonic al eroului. În *Poezia* personajului lui Ceaikovski se aude numai vocea lui Lenski, nu și fundalul dialogizant al vocii-oberton a lui Pușkin. Acest cuvânt-voce al autorului este omniprezent în textul romanului, chiar și în acele forme narative (forma epistolară, a jurnalului intim al personajului, a narațiunii personajului la persoana I ș.a.) în care cuvântul direct intențional al autorului lipsește în text, ceea ce creează iluzia unui text fără autor. Ideea că arta romancierului și a prozatorului constă înainte de toate în reprezentarea vorbirii vii prin cuvântul figurativ al autorului o găsim și la criticii noștri, la Garabet Ibrăileanu și la Tudor Vianu. Le ei de asemenea nu e vorba de rostire auctorială, ci de echivalențele ei stilistice și compoziționale. Când Tudor Vianu releva necesitatea de a distinge vorbirea autorului de vorbirea personajului în comediile lui Ion Luca Caragiale, el nu avea în vedere că vorbirea autorului poate fi auzită răsunând de pe scenă

aidoma vorbirii personajului, ci că necesitatea de a o desluși pe prima în cea de-a doua, în modul de structurare stilistică a acesteia prin cuvântul autorului, absent ca rostire orală, dar la fel de real, ca o componentă esențială a conținutului de sens al vorbirii personajului. În textul operei literare există nu vorbirea orală propriu-zisă reprodusă prin vocea autorului ca prin vocea actorului, ci avem stilizarea oralității, adică o imagine literară a vorbirii, imagine care este creată prin cuvântul figurativ nondirect al autorului, cuvânt de care adesea criticii fac abstracție. În orice stilizare a vorbirii există, cum a demonstrat Bahtin prin analize concrete, o relație dialogică între cuvântul străin stilizat și cuvântul propriu al stilizatorului. Auzirea numai a unei voci, fie a autorului, fie a personajului, conduce la monologizarea textului și implicit la interpretări unilaterale și chiar eronate.

Astfel am ajuns la delimitarea principală pentru concepția dialogică a limbii: ce este vorbirea în esența ei – monolog, adică vorbire a unui singur locutor, sau „convorbire”, „vorbirea-unuia-cu-altul”, cum traduce Coșeriu termenii germani *Mitsprechen* și *Miteinandersprechen*, adică dialog. Corelația *monolog* – *dialog* este foarte complexă și contradictorie, în jurul ei persistă multe confuzii conceptuale cu rădăcini adânci și străvechi în „monologismul ideologic”. Un prim pas spre descurcarea ȳtelor este elucidarea noȳiunilor *propoziȳie*, ca unitate de bază a sintaxei limbii în care părȳile de vorbire se combină în raporturi sintactice dintre părȳile de propoziȳie, pe de o parte, și *enunȳ*, ca unitate a comunicării în care unităȳile de semnificaȳie se transformă în unităȳi de sens, pe de altă parte. Referindu-se la termenii ca *vorbirea noastră*, *fluxul vorbirii* ș.a. care sunt indeterminabili pentru că însuși cuvântul *vorbire*, care poate semnifica și limba, și procesul vorbirii, și un anume gen de vorbire („El a ȳinut o cuvântare”) nu e transformat încă de lingvișȳi într-un termen cu un conȳinut semantic clar determinat, ceea ce conduce la „un joc confuz de semnificaȳi” [9, p. 248-249].

Propoziȳie și enunȳ

Problema elucidării teoretice a raportului dintre aceste două concepte fundamentale nu este nouă. În toial unei ample discuȳii ce se desfășura în lingvistica sovietică după publicarea cărȳii *Marxismul și problemele lingvisticii*, Bahtin, neȳmpărtășind corul optimist univoc cu privire la perspectiva rezolvării tuturor problemelor lingvisticii deschise de „geniala lucrare a tov. Stalin”, constata: „Problema naturii propoziȳiei este una din cele mai complexe și dificile în lingvistică”, relevând că „este foarte important să facem cât mai clar cu putinȳă raportul propoziȳiei cu enunȳul”, elaborând „conceptul general de enunȳ care să cuprindă toate genurile de vorbire orală și scrisă” [9, p. 251].

ȳnainte de a aborda raportul dialog – monolog, vom expune, sub forma unor teze, contribuȳiile principale ale metalingvisticii textului la elucidarea conceptului general de *enunȳ* prin diferenȳierea lui de conceptul *propoziȳie*.

1. Principala trăsătură constitutivă a enunȳului ca unitate a comunicării dialogice este legătura indisolubilă cu subiectul vorbirii – autorul lui. Trăsătura constitutivă și definitorie a propoziȳiei nu este subiectul vorbirii, nici subiectul gramatical, nici cel logic, ci predicativitatea, ca și în propoziȳia logică (logos *apophanticos*, cum a definit-o Aristotel), a cĂrei modificare este și cu care se mai confundă în „gramatica logică”

[5, p. 225-281], mai ales atunci când subiectul vorbirii este confundat cu subiectul gramatical exprimat prin pronumele personale.

Din această distincție decurg altele, începând cu definiția acestor două unități ca întreguri care au început și sfârșit.

2. Legătura enunțului cu subiectul vorbirii permite delimitarea granițelor enunțului conform unui criteriu cert – schimbarea subiecților vorbirii: un enunț începe acolo unde sfârșește enunțul subiectului vorbitor anterior și sfârșește unde începe enunțul subiectului următor.

Acest criteriu capătă o deosebită importanță metodologică în analiza textului narativ, care adeseori este încă tratat în tradiția stilisticii tradiționale ce operează o disecție a lui în două forme diferite: „narațiune și dialog”, prima noțiune fiind identificată cu discursul monologic direct al autorului (sau al substituenților săi: „naratorul fictiv”, „autorul secundar” sau „personajul narant”), iar a doua, cu „dialogul dramatic” care „mimează dialogul oral” între interlocutori reali [6, p. 793]. În textul literar însă, aceste două modalități se prezintă sub diverse forme de interferență, interpătrundere reciprocă: „dialogul disimulat specific românesc”, „construcții stilistice hibride”, „zone speciale ale vorbirii personajelor” ș.a., care dialogizează structura internă a narațiunii în diferite moduri de organizare compozițional-stilistică a ei, fără ca enunțurile-replici ale subiecților vorbirii să fie marcate prin anumite semne gramaticale și compoziționale (linia de dialog, alineatul, două puncte, ghilimele, majuscule), nici subiecții enunțării, prin nume sau pronume. Aceste construcții sunt adeseori citite și interpretate din punct de vedere formal ca enunț cvazimonologic al unui singur subiect vorbitor. O problemă specifică în acest sens prezintă narațiunea autobiografică în care, autorul și personajul fiind aceeași persoană biografică, se produce dedublarea eului astfel încât prin același „eu” narează eu-autorul și vorbește eu-personajul, cuvântul propriu al unuia și cuvântul străin al altuia interferându-se în structura bipolară „intraatomică” a unui singur „cuvânt împreună” (C. Noica) sau a „cuvântului bivoc” [12, p. 6-54].

3. Legătura indisolubilă dintre enunț și subiectul vorbitor nu este una de ordin formal sintactic. Marcarea granițelor dintre enunțuri prin schimbarea subiectului vorbirii vizează, înainte de toate, conținutul enunțului. Între începutul și sfârșitul enunțului (*dixi*), pe de o parte, începutul și sfârșitul propoziției (*punctum*), pe de altă parte, se găsesc două conținuturi calitativ diferite: unul de *sens* și, respectiv, altul de *semnificație*. În lingvistica structurală și în stilistica lingvistică aceste două noțiuni nu se diferențiază clar și sunt utilizate mai frecvent ca sinonime. În metalingvistică și în lingvistica integrală diferențierea lor are o importanță principală pentru clarificarea raportului dintre *enunț* și *propoziție*. Promovând și dezvoltând distincția dintre *logos semanticos* și *logos apophanticos*, E. Coșeriu relevă permanent necesitatea de a deosebi „faptele de discurs” și „faptele de structură a limbii”, „semantica sensului” și „semantica semnificației” care se găsesc în planuri diferite ale limbajului. Semnificația definește semanticitatea limbajului. Sensul se găsește numai în discurs și în text [13, p. 136-138].

În metalingvistică conținutul sensului a fost precizat prin corelarea lui cu *valoarea* (*evaluarea*), respectiv a funcției semnificante cu funcția axiologică a cuvântului-enunț

[14, p. 153-161]. Sensul nu este o actualizare a conținutului de semnificații al cuvântului și propoziției, ci el se produce în afara sistemului limbii, în procesul comunicării intersubiectuale într-un anumit orizont axiologic, într-un context cronotopic al unei ierarhii de valori culturale aflate într-o continuă schimbare și devenire, proces în care și semnificația generală a cuvintelor se schimbă și se individualizează, ele devenind elemente constitutive ale conținutului de sens al enunțului concret. În text sensul și semnificația sunt inseparabile. Comunicarea intersubiectuală nu este posibilă decât în baza identității semnificației comune a „cuvântului neutru”. „Neutralitatea ideologică a semnului verbal” [15, p. 13-19] care, tocmai pentru că nu poate fi acaparat totalmente de nicio ideologie, oricât de monologistă și totalitaristă s-ar dovedi aceasta, poate fi expresia oricărei ideologii și mijlocii dialogul dintre ideologiile cele mai opuse. Cuvântul-semnificat din dicționar în procesul comunicării mi se prezintă sub trei aspecte diferite și totodată inseparabile, ca trei fațete ale cuvântului întreg: cuvântul neutru, cuvântul străin al celuilalt și cuvântul meu propriu prin care exprim poziția mea ideologic-axiologică în raport cu a celuilalt [9, p. 268].

În propoziție ca unitate de semnificație constituită prin relații sintactice între cuvinte neutre nu pot să existe *cuvânt propriu* și *cuvânt străin*, cuvinte cu sensuri opuse, ceea ce ar perturba comunicarea, căci prima condiție minimă a ei este să ne referim la același lucru atunci, și mai ales atunci, când avem atitudini axiologice și idei diferite despre obiectul comunicării, atribuind cuvântului semnificat sensuri ideologice opuse, care pot fi ambele adevărate, întrucât au origine obiectivă în diferite contexte sociale, cultural-valorice reale, adică în orizonturi axiologice diferite dintr-o societate în continuă devenire istorică.

4. În raportul dintre semnificația și sensul cuvântului în enunț își găsește expresie verbală dualitatea ireductibilă a ființei lumii, a omului și a limbajului său. Cum se știe încă de la Heraclit și Parmenide, ființa nu poate fi cunoscută doar pe principiul identității, mereu aceeași, sau numai pe principiul alterității, a apelor curgătoare în care nu se poate intra a doua oară. Cunoașterea nu e posibilă fără recunoașterea întregului, dar nici nu se poate limita la recunoașterea identității lui, căci făcând abstracție de schimbările reale ale obiectului, vom primi „săgeata lui Zenon” care nu poate să zboare. „Antinomiile limbii care își dau întâlnire în conceptul de propoziție” [16, p. 69] își au originile în modul de a concepe obiectul cunoașterii în general, obiectul lingvistic în particular: nici numai ca identitate sincronică, anistorică, nici numai ca alteritate mereu schimbătoare, evidentă dar incognoscibilă, din perspectiva epistemologică a „științei generalului”, ci doar ca unitate dialectică a contrariilor identitate-alteritate, deci ca „unitate în devenire”. Acest principiu fusese formulat de G. Ibrăileanu referitor la complexitatea contradictorie și dinamică a personajului românesc, ca imagine a „omului complet”; această imagine ne permite să recunoaștem în Natașa lui Tolstoi sau în Olguța lui Ionel Teodoreanu aceeași ființă și totuși mereu alta [17, p. 110-112]. Și Bahtin relevă că tema specială a studiului său despre rolul istoric al Bildungsromanului în dezvoltarea realismului este „imaginea omului care devine” [9, p. 198]. *Devenirea* este conceptul fundamental și în lingvistica integrală a lui Eugen Coșeriu pentru care obiectul lingvistic principal nu este limba-*ergon*, ci limba în continuă devenire istorică prin acte de creație individuală a vorbitorilor

ei în convorbirea lor dialogică. În limba reală, istorică, avem omogenitate, dar avem și devenire. Limba nu este un sistem produs definitiv, ci producere a sistemului, de aceea nu există și nici nu poate exista o descriere completă a sistemului vreunei limbi vii. Coșeriu relevă că trebuie luat totdeauna în considerare „faptul esențial că limbile istorice nu se fac o dată pentru totdeauna, ci sunt create și re-create continuu de către subiecții vorbitori prin actele de vorbire” [5, p. 263].

5. În lumina acestui principiu al devenirii apare mai clară deosebirea conceptuală esențială dintre noțiunile propoziție și enunț. Dacă prima, ca unitate a sistemului static, este închisă între începutul și sfârșitul ei, enunțul, dimpotrivă, nu există ca un singur enunț izolat, nici ca primul, nici ca ultimul enunț, ci doar „între” (*Zwischen* e conceptul fundamental al dialogismului lui Buber, preluat și dezvoltat de Bahtin) enunțuri, ca o verigă intermediară în lanțul de enunțuri, ca replici ale dialogului infinit. De aceea începutul și sfârșitul enunțului definesc alte două trăsături constitutive și interdependente ale conținutului său – *responsivitatea* și *adresativitatea*. Ca verigă între două enunțuri, el răspunde la întrebarea enunțului anterior deja rostit și adresează o nouă întrebare către enunțul următor, nerostit, pe care-l anticipează și îl provoacă. Astfel spre deosebire de propoziție, care este o structură bidimensională (*cuvânt-obiect*), enunțul este una tridimensională, el exprimând o triplă relație: 1) cu obiectul comunicării; 2) cu subiectul autor și 3) cu enunțul altui subiect.

6. Structura inelară de întrebare-răspuns este postulată și în hermeneutica ontologică: orice propoziție afirmativă dintr-un text nu poate fi înțeleasă, relevă Gadamer, decât prin cunoașterea întrebării altei propoziții la care ea răspunde; acesta este unul din principiile de bază ale „cercului hermeneutic” în ontologia fundamentală a lui Heidegger, care a fundamentat „întâietatea ontologică a întrebării” [18, p. 30-32]. Contribuția dialogistică a metalingvisticii enunțului constă în relevarea faptului existențial că întrebarea și răspunsul se nasc și interacționează nu în conștiința, unică și închisă în sine, a unui singur subiect cognitiv, ca în „dialogurile” formal-compoziționale ale discursului filosofic monologic, ci între doi subiecți reali ai comunicării existențiale: „cel care întreabă și cel care răspunde au cronotopi individuali diferiți” [9, p. 371], adică se află și în două universuri axiologice diferite: *eu* și *altul*. Eu răspund la întrebarea altuia și aștept răspunsul altuia. Cuvântul este o scenă pe care se joacă „drama în care participă trei protagoniști” [9, p. 301]. Tocmai pentru că ei au existat și există pe scena istorică reală, eu îi pot interioriza, imagina și dezvolta în conștiința și fantezia mea, ca în „dialogul morților” (Lucian) sau ca în „monologul dialogizat” a lui Raskolnikov, în mintea căruia reverberează ecouri ale convorbirilor sale reale cu alte personaje, aceste ecouri prelungindu-se în convorbirile lui închipuite, iar acestea apoi se transformă în dialoguri reale. Subiectul romanului dostoievskian, conchide Bahtin, este o întrepătrundere a dialogurilor într-un continuu „mare dialog” – romanul în întregul lui – care se interiorizează în dialoguri închipuite și se exteriorizează în dialoguri reale, între toate personajele, formând arcuri arhitectonice supradiegetice (*надсюжетные*) ce se sprijină pe triade dialogice între personaje care nu dialoghează nemijlocit între ele în situații evenimentiale ale subiectului. Așa sunt, de exemplu, convorbirile lui Ivan Karamazov

cu Smerdeakov, pe de o parte, și cele cu Alioșa Karamazov, pe de altă parte, aceștia fiind alți doi antagoniști reali ce se ciocnesc doar pe scena conștiinței dedublate a lui Ivan, tema dialogurilor reale fiind apoi dezvoltată în dialogul lui închipuit cu diavolul, dublul său care reprezintă o proiecție interioară a ceea ce Buber a numit „coșmarul lui Acela”. Căutarea chinuitoare a răspunsului la propriile „ultimele întrebări” se desfășoară dramatic printr-o oscilare între enunțurile opuse ale celor doi antagoniști într-un câmp semantic polarizat în care fiecare cuvânt-enunț devine bivoc, dublu orientat către obiectul său și către cuvântul altuia despre același obiect [8, p. 355-377].

7. Fiecare enunț se naște din relația dialogică răspuns-întrebare cu un enunț anterior și se dezvoltă în relația întrebare-răspuns cu enunțul ulterior. Această triadă dialogică nu este doar o formă compozițională exterioară, ci una „arhitectonică”, existențial-constitutivă, crearea conținutului enunțului fiind triplu determinată: de unitatea tematică a obiectului; de voința, intenția și concepția comunicativă a subiectului vorbirii; de către cuvântul-răspuns al celui alt subiect interlocutor, răspuns anticipat, așteptat cu speranță sau cu teamă, provocat sau contestat.

8. Faptul că enunțul este o triplă raportare către obiectul – lucru semnificat și către valoarea lucrului pentru noi, care nu este „lucrul virgin” numit pentru prima dată de către „biblicul Adam” [9, p. 274], ci lucrul deja exprimat prin cuvântul rostuitor al altuia („în fiecare cuvânt răsună ecouri seculare”, cum observase încă Schleiermacher), astfel încât cuvântul meu rostuitor se întâlnește, în chiar miezul obiectului comunicării, cu „contracuvântul” rostuitor al antevorbitorului, acest fapt face ca în semantica semnificației „cuvântului neutru” să se producă o polarizare și o tensiune expresivă comparabilă, după Voloșinov, cu aceea din câmpul electromagnetic dintre doi poli cu încărcături opuse: cu cât crește diferența încărcăturilor electrice cu atât luminează mai viu becul electric, adică se produce „iluminarea existențială” (K. Jaspers) a *dialogicității* profunde a ființei lumii, omului și logosului său. Această tensiune axiologic-emotivă din structura bipolară intrinsecă a cuvântului determină o altă trăsătură specifică a enunțului – intonația expresivă – mult mai variabilă și individualizată în comparație cu intonația gramaticală a propoziției, diferențiată doar după tipuri generale de construire sintactică și prozodică.

9. Enunțul este un act de creație individuală a subiectului vorbirii, dar nu este creație *ex nihilo*, ci se naște în forma expresivă a unui anume gen de discurs oral sau scris. În raporturile de condiționare și acțiune reciprocă dintre gen și enunț se rezolvă antinomiile social/individual, obiectiv/ subiectiv, extrinsec/intrinsec ș.a. în procesul devenirii istorice a limbajelor unei limbi.

În concluzie: dacă în discurs (text) propoziția devine enunțul unui subiect-autor, conținutul ei de semnificație se „electrizează”, polarizându-se axiologic, și devine conținut de sens; dacă enunțul este extras din contextul comunicării dialogice și transferat în sistemul gramatical al limbii ca o „structură lingvistică”, raporturile dialogice tensionale dintre *cuvântul propriu* și *cuvântul străin* se neutralizează, se depersonalizează și devin relații obiectual-semantice dintre cuvinte neutre în contextul „semanticii semnificației” a „cuvântului nimănu”, a „propoziției abstracte” [16, p. 72]. De la aceasta nu se vede

o cale de reîntoarcere la enunțul concret, care nu este totuși „enunț ilustrativ”. Dintr-o succesiune de propoziții abstracte nu poate rezulta decât un text abstract, o „ficțiune teoretică” (M. Bahtin) a gândirii abstractizante a tertului neimplicat în dialog, situat într-un „punct arhimedic” imaginar (K. Jaspers), un text fără autor, fără gen, fără o structură cronospațială și compozițional stilistică individuală, adică un text inexistent, căci există numai lucruri individuale la care cunoașterea trebuie să se întoarcă mereu. Apelul lui Husserl – „înapoi către lucrurile înseși” – rămâne totdeauna actual. Schisma filologică în teoria textului nu va putea fi depășită dacă vom continua să mergem pe cele două căi „urmate separat” [15, p. 44] de lingvistica limbii ergon a „obiectivismului abstract” și de lingvistica vorbirii a „subiectivismului individualist” [15, p. 46-65], dacă vom continua să neglijăm existența unei „a treia căi” pe care Martin Buber a definit-o ca „sferă a lui Între (Zwischen)” în care „omul între oameni” (C. Petrescu) descoperă în „situații dialogice elementare” ale vieții sale de fiecare zi adevărul că „faptul fundamental al existenței umane” este „întâlnirea omului cu omul” [20, p. 230-231]. Este acea „logosferă” specifică a dialogului [9, p. 338] în care s-a format concepția dialogică a ființei omului ca întreg și a cuvântului său întreg – „cuvânt împreună al rostirii rostuitoare” (C. Noica). Această a treia cale, cea a dialogului interuman și interpersonal, a fost croită, încă din anii '20 ai sec. XX, și în știința limbajului. În baza concepției dialogice a comunicării verbale au fost elaborate două mari proiecte de întregire a științei limbajului – metalingvistica și lingvistica integrală – în care au fost create premisele ontologice, epistemologice și teoretico-metodologice ale unei convergențe interdisciplinare efective în cercetarea formelor interioare ale creației verbale a omului – enunțurile orale și scrise, adică textele.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE

1. *Dicționarul explicativ al limbii române*, ediția a III-a, Academia Română, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”, Editura Univers Enciclopedic, 2009.
2. Seche Luiza, Seche Mircea. *Dicționarul de sinonime al limbii române*. – București: Editura Academiei RSR, 1982.
3. Constantin Noica. *Meditații introductive asupra lui Heidegger*. În: Heidegger, M. *Originea operei de artă*. Trad. și note Thomas Kleininger, Gabriel Liiceanu. – București: Humanitas, 1995.
4. E. Coșeriu: „Știința este o formă de împărtășenie...” Un interviu de M. Șleahțișchi, Gh. Popa și N. Leahu. În: *Semn*, anul VI, nr. 3-4, 2003.
5. Coșeriu E. *Omul și limbajul său*. Iași, Institutul de Filologie Română „A. Philippide”, 2009.
6. *Gramatica limbii române. II. Enunțul*. – București, Editura Academiei Române, 2005.

7. Coșeriu, E. *Filosofia limbajului*. În: *Prelegeri și conferințe (1992-1993)*. – Iași: Institutul de Filologie Română „A. Philippide”, 1993.
8. Bahtin M. *Probleme de literatură și estetică*. Traducere de Nicolae Iiescu. Prefață de Marian Vasile. – București: Univers, 1982.
9. Бахтин М. М. *Эстетика словесного творчества*. Москва: Искусство, 1979.
10. Einstein A. *Cum văd eu lumea. O antologie*. Selecția textelor: M. Flonta, I. Pârvu. Trad. M. Flonta, I. Pârvu, D. Stoianovici. Note și postfață de M. Flonta. – București: Humanitas, 1992.
11. *Dialog și libertate*. Eseuri în onoarea lui Mihai Șora (Coordonatori: Sorin Antohi și Alexandru Crăițoiu) – București: Nemira, 1997.
12. Gavrilov Anatol. *Mihail Bahtin: dialogismul intern al omului și „cuvântul bivoc”*. În: *Criterii de științificitate a terminologiei literare...* – Chișinău, 2007.
13. *Lingvistica integrală*. Interviu cu Eugen Coșeriu realizat de Nicolae Saramandu, București, Ed. Fundației Culturale Române, 1996.
14. Gavrilov, Anatol. *Semnificație, sens și valoare în dialogismul lui Bahtin*. În: *Filologia modernă: realizări și perspective în context european* (ed. a II-ua). Semiotica și hermeneutica textului. Coord.: Aliona Grati, Inga Ciobanu. Chișinău, 2009.
15. Волошинов, В. Н. *Марксизм и философия языка*. Ленинград, Прибой, 1930.
16. Ețcu, Ion. *Unele considerații cu privire la conceptul de propoziție*. În: „Revistă de lingvistică și știință literară”, nr. 3, 1995.
17. Gavrilov, Anatol. *Conceptul de roman la G. Ibrăileanu și structura stratiformă a operei literare*. Chișinău, CEP USM, 2006.
18. Heidegger Martin. *Ființa și timp*. Traducere: Dorin Tilinca. Note: Dorin Tilinca, Mircea Arman. – București: Ed. Jurnalul literar, 1994.
19. Bahtin, M. M. *Problemele poeziei lui Dostoievski*. București, Ed. Univers, 1970.
20. Бубер Мартин. *Проблема человека*. В: Бубер. *Два образа веры*. Пер. с нем. под редакцией П. С. Гуревича, С. Я. Левит, С. В. Лезова. – Москва: «Республика», 1995.